

Névmás – névmási jelentés*

Hadrovics László professzor grammatikai vizsgálataiban központi kérdésnek tekintette a jelentést, a funkciót. *Magyar történeti jelentéstan*ában több helyen foglalkozott a szavak jelentésváltozásával, a szavak jelentésének kiüresedésével vagy éppen tartalommal való telítődésével. A főnév jelentésváltozásaival kapcsolatban szól arról, hogy előfordul az, hogy a főnév névmássá vagy névmási elemmé válik (Hadrovics 1992: 222–3), ugyanis ha „egy szó minél több kapcsolatot létesít más szavakkal, jelentése annál tágabb körű lesz, körvonalai annál inkább elmosódnak. Így megtörténhet, hogy a nagyon széles körre terjedő szó végül üressé válik, valósággal mindent jelenthet, tehát igazi jelentéstartalma nincs is” (Hadrovics 1992: 65). Így keletkezett például a TESz. szerint a *maga* visszaható névmás (< *mag* + birt. személyjel), vagy így válhatott névmási elemmé a *csoda*, *csuda* főnév is, úgy, hogy a jelentése elhalványult, és mint nyomósítószó a kérdő névmások mellé szegődött, például: *kicsoda*, *micsoda*. Régen más szavak is betölthettek hasonló szerepet, például: *ördög*, *manó*, *fene*, *patvar*, *nyavalya*, *rosseb*, *franc* stb. A történeti emlékekben találunk is ilyenféle kifejezéseket: **mi ordog** ez ky reank io? (SándK. 25), **Mi patvart** iarnal te ott? (Heltai 81v–82r), csak amíg a *csoda* összetétellé vált az előtte levő névmással, a többi esetben egy névelő toldódott be a névmás és a főnév közé: **Mi a csoda** van veled?; **Ki a fenét** érdekel ez? (Hadrovics 1992: 223–4).

A főnév névmássá vagy névmási elemmé válásának az ellentéte is előfordul, úgy, hogy a névmás, elsősorban az általános és a határozatlan névmás, olykor konkrét fogalmi tartalommal telítődik. Jó példa erre a *holmi* összetett névmás, például: **Holmi** ócskaságokért nem kívánok pénzt adni; később azonban a *holm*nak kialakult a főnévi jelentése is, sőt ma már gyakoribb a főnévi használat: **Ezeket a holmikat** nem viszem magammal.

Hadrovics a következő határozatlan és általános névmások főnevesülését figyelte meg: *valaki*, *valami*, *akárki*, *akármi*, *senki*, *semmi*.

A *valaki* felvett például ’számottevő egyéniség’ jelentést, például: *Azt hiszi, hogy ő már valaki*. A *valaki* jelenthet azonban szerelmi partnert is, például: *Péternek van valakije* (vö. Hadrovics 1992: 274–5).

Érdekes az *akárki* esete is. Ha egy munkát *akárki* elvégezhet, az nem lehet különösen nehéz. Az *akárki* azonban tagadó alakban még konkrétabb jelentést kap: **Ő nem akárki** (Hadrovics 1992: 275). Ugyanígy főnevesülhet az *akármi* és a *semmi* is. A *semmi* a köznyelvben is előfordulhat főnévi szerepben, például: *Ez nem semmi*, de a tudományos nyelvben is használják szakszóként.

Egyébként fogalmi jelentéssel telítődhet a *sehogyse* határozói általános névmás is, ilyenkor határozószerzői szerepet tölt be, például: *Sehogyse* ’nem jól’ *érezem magam* (Hadrovics 1992: 275).

Hadrovics szellemében szeretnék néhány újabb problémát felvetni, elsősorban a határozatlan és az általános névmásokkal kapcsolatban.

Közismert tény (de Hadrovics is megjegyzi; 1992: 223), hogy az *ember* szó betöltheti az általános alany szerepét, például ilyen mondatokban: *Néha az ember nem tudhatja, hogy jól döntött-e*.

* Elhangzott az MTA-n, a Hadrovics-emlékülésen, 2010. június 15-én.

Hadrovics csupán az *ember* szó kiüresedéséről szól, de nem von le következtetéseket az *ember* szófajával kapcsolatban.

Hogy reálisan tudjunk dönteni az *ember* szó szófajáról, érdemes megvizsgálnunk, hogy az európai szakirodalom mit ír a névmásokról. Hova sorolja őket a szófaji rendszerben, és a szavaknak milyen halmazát tekinti névmásnak? Egyes szerzők (Helbig–Buscha 1977: 22–23; Flämig 1977: 39–52; Heildolp et al. 1981: 496; Kenesei 2000: 111 is) nem ismerik el a névmásokat önálló szófajnak, mások csak a főnévi névmásokat tekintik névmásnak (Quirk–Greenbaum 1977, Grevisse 1986), a többi besorolják a megfelelő szófaji osztályba (melléknév, számnév, határozószó). Vannak olyanok is, akik a szokásos névmástípusokon kívül bizonyos jelentésüket veszített szavakat is felvesznek a névmások (elsősorban az általános és határozatlan névmások) közé, például: *csinál, tesz, izé, dolog, ember, világ, egy, most, ma* stb. (Helbig 1977: 103–5; Heildolp et al 1981: 496, 632–5; Hentschel–Weydt 1990: 229). Felmerül tehát a kérdés, hogy amikor az *ember* szó általános alany szerepét tölti be, akkor nem névmás-e, mégpedig általános, illetve egyes esetekben határozatlan névmás, például: *Az ember nem tudhatja, hogy...* Az *ember* szó névmási funkcióját igazolja az is, hogy nem csupán alanyként, hanem tárgyként és határozóként is lehet hasonló általános funkciója (tehát nemcsak általános alanyként), például: *Az embert bántja* ('mindenkit bánt'), *ha így bánnak vele; Ilyen körülmények között az embernek* ('mindenkinek') *elmegy a kedve mindentől; Könnyen megtörténhet az emberrel* ('mindenkivel'), *hogy elfelejt valamit*. A példák azt bizonyítják, hogy mindezekben a mondatokban az *ember* szó nem egyszerűen főnév, hanem kiüresedett főnév általános névmási szerepben, illetve: általános névmás. Vannak azonban olyan beszédhelyzetek is, amelyekben az *ember* szót akár általános, akár személyes névmásnak is felfoghatjuk, például: *Roszsul esik, ha az emberrel* ('velem/velünk/mindenkivel') *udvariatlanul bánnak; Az ember* ('én/mi/mindenki') *sokszor meggondolja, hogy mondjon valamit*.

Érdekes a határozatlan és az általános névmási funkció és a reduplikáció kapcsolata is. Reduplikáción a nyelvészeti szakirodalom általában a szó egy fonémájának, a tőnek vagy a lexémának teljes vagy részleges ismétlését érti.

Teljes reduplikáció esetén a tő egész fonológiai anyaga megismétlődik, például: japán *yama* 'hegy', *yama-yama* 'hegyek' (Fodor 1999b: 1671), varipiri (ausztráliai nyelv) *kurdu* 'gyerek', *kurdu-kurdu* 'gyerekek' (Marantz 1994: 3486).

Részleges reduplikáció esetén a szóalak fonológiai anyagának csak egy része jelenik meg reduplikátumként. A részleges reduplikáció lehet szó eleji, szóvégi és szó belseji. Példák szó eleji reduplikációra: gót *haitan* 'nevezni', *haihait* 'nevezett' (Hutterer 1975: 140); agta (polinéz nyelv) *takki* 'láb', *tak-takki* 'lábak'; bari 'test', *bar-bari kid-in* 'az én egész testem' (Marantz i. m. 3486). Példák szóvégi reduplikációra: hausza (szudáni nyelv) *cika* 'tölt', *cikakke* 'megtölt'; *jefa* 'dob', *jefaffe* 'eldob' (Lindström 1995: 5). Példák szó belseji reduplikációra: hausza (szudáni nyelv) *lit-tafi* 'könyv', *littattafi* 'könyvek' (Fodor István 1999a: 499).

Vannak olyan reduplikációs esetek, amelyek valamely nyelvnek tipológiai jellemzői, és vannak olyanok is, amelyek nem automatikusan, szabályosan alkothatók meg, csupán szórványosan, esetlegesen fordulnak elő egy-egy nyelvben.

Egyesek szerint (vö. Hutterer 1999: 454; Conrad 1988: 194–5) az indoeurópai alapnyelvre, valamint egyes indoeurópai nyelvekre inkább a részleges reduplikáció, más nyelvekre (pl. afrikai, kínai, japán, maláj-polinéz, indián, ausztráliai stb.) a teljes reduplikáció jellemző (Szerebrenyikov 1986: 13; Fodor 1999b: 1671).

A reduplikációnak a következő funkciókat szokták tulajdonítani: a többes szám jelölése, a praeteritum, a perfectum és az imperfectum jelölése, a fokozás jelölése, az intenzitás jelölése, az aspektus jelölése, az osztó értelem kifejezése; de szerepe van a reduplikációnak a szóalkotásban is, elsősorban a hangutánzó és hangulatfestő szavak, az indulatszók, a gyermeknyelvi szavak, valamint a becenevek megalkotásában.

A reduplikáció jelensége a magyarban is megtalálható mindkét formában: létezik teljes és részleges reduplikáció is.

A reduplikáció eddig ismert funkció a magyarban (a korábban felsorolt funkciók alapján):

1. Az aspektus, elsősorban a gyakorítás, ismétlődés jelölése az igeekötők kettőzésével: *át-átméz* 'átnézeget', *be-benéz* 'benézeget', *fel-felsőhajt* 'felsőhajtgat', *hátra-hátránéz* 'hátránézeget', *ki-kimarad* 'kimaradozik', *oda-odamond* 'odamondogat', *vissza-visszanéz* 'visszanézeget' stb. Ez a típusú reduplikáció ma is produktív (bár nem kivételtelen), és jellemző sajátossága a magyar nyelvnek.

2. Hasonló szabályszerűséget mutat (automatikusan működik) a reduplikáció az osztó értelem kifejezésére a határozott mennyiséget jelentő számneveknél: *két-két ember ment be*, *három-három könyvet adtak a tanulóknak* stb. A reduplikációs alak itt is helyettesíthető sok esetben raggal ellátott számnévvvel, például *kettenként* vagy *kettesével* mentek be, *hármanként* vagy *hármásával* adták a könyveket a tanulóknak.

Mindkét eset a grammatikai reduplikáció körébe sorolható. Grammatikai funkciójú reduplikáció a reduplikációnak az a formája, amellyel tulajdonképpen szóképzéshez vagy szóalak-változtatáshoz (ragozáshoz-jelezéshez) hasonló műveletet hajtunk végre.

3. A reduplikáció kifejezhet erősítést, nyomatékosítást is: *kérve kérte, várva várta*.

4. Érdekes funkciója a reduplikációnak a megengedés kifejezése: *szépnek szép* 'bár szép', *tanulni tanultam* 'bár tanultam...'

5. A magyarban is szerepet játszik a reduplikáció a szóalkotásban, például: *nana, kuc-kuc, csip-csip, papa, bibi, Fiffi, Lala* stb.

6. Véleményem szerint (Keszler 2001: 644) az alapalakkal szemben az ismétléses alak határozatlanságot és általánosságot is kifejezhet, például: *egy*, de: *egy-egy* 'néhány' vagy 'mindenki külön-külön'; *egyszer* 'egy ízben' vagy: 'valaha', de: *egyszer-egyszer* 'néha'; *ki* 'némelyik' (pl.: *ki* ezt mondja, *ki* azt mondja), de: *ki-ki* 'mindenki' (pl. *ki-ki* jól járt). A *ki-ki* megengedő általános névmással kapcsolatban (*ki-ki* 'bárki' *megtalálhatja a párját*) ugyanezt állapítja meg Laczkó is (2006: 71). Érdekes, hogy az *olykor* ragos mutató névmás már önmagában is határozatlanságot fejez ki, az *olykor-olykor* pedig azt jelenti, hogy 'néha-néha'.

Bár ilyen funkciójú teljes reduplikációra csupán három esetet találtam, előfordul hasonló jelenség a részleges reduplikációval keletkezett szavaknál is, például *boldog-boldogtalan* '(válogatás nélkül) mindenki', *úton-útfélen* 'mindenütt'.

Amennyiben az ikerszókat is elfogadjuk részleges reduplikációnak (és szerintem joggal tehetjük), akkor bővül a példák sora. Ilyenkor a szó jelentésének általában csupán az egyik eleme utal általánosságra: *giz-gaz* 'mindenféle vegyes gyom', *gyim-gyom*, 'mindenféle kis gyom, dudva', *retyerutya* 'mindenféle atyafiság', *ringy-rongy* 'mindenféle rongy, vegyes holmi'. Vannak hasonló tájnyelvi példák is: *dibbel-dábbal* 'mindenfélével' (ÚMTSz.), *inde-unde* 'mindenáron' (ÚMTSz.), *kelekuláz* 'mindenfélét össze-vissza fecseg' (MTSz.), *retye-putya* 'mindenféle rokonság, atyafiság, pereputty' (MTSz.), *ilmiholmi* 'néhány apróság, egy s más' (ÚMTSz.). (A tájnyelvi adatokat Szikszainé Nagy Irma [1993] gyűjtéséből idéztem.)

Amennyiben a szóvégi reduplikáció körébe besorolhatók az olyan kifejezések is, amelyekben két, azonos toldalékkal ellátott szó alkot összetételt, akkor még tovább bővül a példák sora.

Az általános és a határozatlan jelentés azonban itt a reduplikáción kívül más okra is visszavezethető, ugyanis ezekben az esetekben gyakran ellentétes jelentésű szavak vagy felsorolások tagjai alkotnak összetételt, és a tagok jelentése valami pontosan meghatározhatatlan vagy egy halmoz minden elmére érvényes jelentésben realizálódik, például: *csapat-papot otthagytott* 'mindent otthagytott', *egyszer-másszor* 'néha', *itt-ott* 'néhol', *jobbról-balról* 'mindkétfelől', *lépten-nyomon* 'minduntalan', *ország-világ előtt* 'mindenki előtt', *széltében-hosszában* 'mindenfelé', *szőröstül-bőröstül* 'mindenestül', *úton-módon* 'valamiképpen, valami módon'. A hasonló típusú kifejezések egy részénél előfordul, hogy jelentésüknek csupán egyik mozzanata határozatlan vagy általános:

egyben-másban 'néhány dologban', *helyel-közzel* 'nagy néha', *árkon-bokron* 'mindenen/minden akadályon' (túl van), *hébe-hóba* 'nagyon ritkán, néha', *hetet-havat* '(válogatás nélkül) mindent', *jóban-rosszban* 'minden helyzetben', *tücsköt-bogarat* '(válogatás nélkül) mindent', *tűzzel-vassal* 'mindenféle öldöklő eszközzel', *úton-módon* 'valamiképpen, valamilyen módon'.

Kérdés, hogy a fent leírt általános és határozatlan jelentés változtat-e a szó eredeti szófaján, és hogy közel került-e ezeknek a szavaknak némelyike (pl. *egy-egy*, *egyszer-egyszer*, *egyszer-más-szor* stb.) a névmásokhoz, hiszen a névmások elkülönítésekor fő szempontnak általában alaki kritériumokat szoktak figyelembe venni (bár ezt sem teljes következetességgel, hiszen a *néhol*-t határozói névmásnak vesszük, a *néhá*-t stb. már nem).

A reduplikáció általános és határozatlan jelentést adó és szófajváltó szerepének, valamint a névmások mibenlétének és listájának meghatározása természetesen még további kutatásokat igényel. Munkám csupán adaléku kíván szolgálni a szófajok pontos kategorizálásának képlekenységéhez.

SZAKIRODALOM ÉS FORRÁSOK

- Conrad, Rudi 1988. *Lexicon sprachwissenschaftlicher Termini*. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig.
- Flämig, Walter 1977. Zur grammatischen Klassifizierung des Wortbestandes im Deutschen. In: Helbig, Gerhard (szerk.): *Beiträge zur Klassifizierung der Wortarten*, 39–52. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig.
- Fodor, István 1999a. **hausza** nyelvek. In: Fodor István (szerk.): *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 498–503.
- Fodor István 1999b. Nyelvészeti szakkifejezések. In: Fodor István (szerk.): *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1651–76.
- Grevisse, Maurice 1986. *Le bon usage*. Grammaire française. Duculot, Paris–Gembloux.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történelmi jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heidolph, Karl Erich et al. 1981. *Grundzüge einer deutschen Grammatik*. Akademie-Verlag, Heidelberg.
- Helbig, Gerhard – Buscha, Joachim 1977. *Deutsche Grammatik*. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig.
- Heltai Gáspár 1575. *Chronica az magyaroknak dolgairól...* Colosvarot.
- Hentschel, Elke – Weydt, Harald 1990. *Handbuch der deutschen Grammatik*. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- Hutterer, Claus Jürgen 1975. *Die germanischen Sprachen. Ihre Geschichte in Grundzügen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hutterer, Claus Jürgen 1999. **gót**. In: Fodor István (szerk.): *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 452–5.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer, Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 75–136.
- Kenesei István 2006. Szófajok. In: Kiefer, Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 80–109.
- Keszler Borbála 2001. Reduplikációs jelenségek a magyarban. In: Andor, József – Szűcs, Tibor (szerk.): *Szűcs eszméi nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára*. Lingua Franca Csoport, Pécs, 640–6.
- Laczkó Krisztina 2006. *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
- Lindström, Jan 1995. Summary on reduplication. In: *Linguist List* Vol. 6/52. January 16.
<http://www.nord.helsinki.fi/~jklindst/sumred.html>
- Marantz, Alec 1994. Reduplication. In: Asher, Ron E. (szerk.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Vol. 7. Pergamon, Oxford, 3486–7.
- Szerebrennyikov, B. A. 1986. *Általános nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sziksainé Nagy Irma 1993. *Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Quirk, Randolph – Greenbaum, Sidney 1977. *A University Grammar of English*. Longman, London. Sources.

Keszler Borbála
professor emeritus
ELTE BTK
Magyar Nyelvtudományi
és Finnugor Intézet

SUMMARY

*Keszler, Borbála***Pronouns and pronominal functions**

The author describes, in the wake of László Hadrovics' work, selected cases of the abstraction of concrete conceptual meaning, and of the process whereby pronominal function (primarily that of general and indefinite pronouns) comes into being. She proposes that (just like in German and other languages) the word *ember* 'human being', when used as a general subject, is in fact a general pronoun. In various types of (full or partial) reduplication, she proves the claim that reduplication may have the function of turning an item into a (general or indefinite) pronoun. The paper does not present a satisfactory solution either concerning the role of reduplication in giving an item general/indefinite meaning and in changing part-of-speech affiliation, or indeed concerning a definition or definitive list of pronouns. Rather, it only wishes to represent a modest contribution on the flexibility of an exact categorization of word classes.

Keywords: pronouns, pronominal function, general/indefinite meaning, reduplication